



# NOTIZIE DANTESCHE



Nieuwsbrief van de Società Dante Alighieri Haarlem

januari 2021 afl. 3

## Ter introductie

*Notizie  
Dantesche  
de nieuwsbrief  
van de Società  
Dante Alighieri  
Haarlem,  
verschijnt drie  
keer per jaar en  
staat onder  
redactie van  
Herman  
Baartman en  
Ine Zantingh*

We zijn net de drempel van een nieuw jaar over. Een jaar waarvan we hopen dat nabijheid niet meer gevaarlijk zal zijn, een jaar waarin we minder hoeven te Zoomen, een jaar waarin weer gelden kan: hoe meer zielen hoe meer vreugd, een jaar waarin we weer kunnen vieren wat we met elkaar hebben, in het groot en in het klein.

Als soci van Dante Alighieri Haarlem hadden we ook graag meer willen vieren met elkaar. We hopen dat dat zoetjes aan weer mogelijk gaat zijn. En we hebben ook wat te vieren! Een centennium en een lustrum. Het zevende centennium waarin Dante's overlijden herdacht wordt en het zeventiende lustrum van onze Società Dante Alighieri. Natuurlijk gaan we aan beide aandacht besteden. Hoe we dat gaan doen zal afhangen van de ontwikkelingen de komende maanden rond corona.

Deze aflevering van de Notizie Dantesche bevat alvast een klein voorproefje. Hij opent met een bijdrage over het portret van Dante. Daarnaast is hij rijk gevuld met tal van andere zaken. Je leest over een heks die cadeaus rond brengt, over familietaal, de ziekte van Stendhal, de lyriek van de olijvenpluk, de smaak van Negroamaro en over wat wijn zoal doet met drinkebroers, je maakt kennis met signor 'Koeiper', Florentijn, net als Dante, en met Gozzoli, ook een Florentijn.

Tot slot, mede namens Ine Zantingh en het bestuur: Auguro a tutti voi un felice e sano Anno Nuovo.

Herman Baartman

## Het portret van Dante

In alle variaties die ervan zijn, op doek en papier, in steen en brons, je herkent onmiddellijk het portret van Dante. Toch, een portret dat bij leven van hem is gemaakt kennen we niet. Ook kennen we geen beschrijving van zijn voorkomen van de hand van tijdgenoten.

De oudste beschrijving is van de hand van Boccaccio, groot vereerder van Dante. *'Hij had een lang gelaat en een adelaarsneus, eerder grote dan kleine ogen, brede kaken en een onderlip die voor de bovenlip uitstak. Zijn huidskleur was donker, zijn hoofdhaar en baardhaar waren dik, zwart en kroezig, en zijn gezicht droeg altijd een zwaarmoedige en peinzende uitdrukking.'*<sup>\*)</sup>

<sup>\*)</sup> Giovanni Boccaccio, Het leven van Dante; vertaald door Ike Cialona (2002)

Boccaccio heeft Dante niet gekend, hij was 8 toen Dante overleed. Maar hij heeft wel veel mensen gesproken die Dante gekend hebben, onder meer diens neef Andrea. Hij moet zijn kennis dus hebben van horen zeggen.

Op een muur van het Bargello in Florence is op een fresco, daterend van ca 1335 en volgens Vasari (1511-1574) van de hand van Giotto, een scène te zien van het Paradijs. In zijn schets van de levensloop van Giotto schrijft Vasari daarover het volgende: *'Giotto portretteerde onder anderen, zoals men tegenwoordig nog kan zien in de kapel van het paleis van de podestà van Florence, Dante Alighieri, zijn zeer grote tijdgenoot en vriend die in diezelfde tijd als dichter niet minder beroemd was dan Giotto als schilder.'*



Te midden van een aantal figuren staat een man in een rood gewaad met een boek onder zijn arm; een ovaal gezicht, zonder baard, met een rechte neus en een ferme kin. De uitstekende onderlip waar Boccaccio het over heeft lijkt in aanleg aanwezig en kan met het ouder worden wat groter zijn geworden.

Men neemt aan dat dit Dante is. Heeft, als die opvatting juist is, Giotto Dante vereeuwigd, voor zover nodig, Dante deed hetzelfde met Giotto. Hij gedenkt hem in de Divina Commedia in een overpeinzing over de vergankelijkheid van roem:

*IJdel de faam van 't menselijk vermogen!  
Hoe kort maar bloeit ze aan de top wanneer  
een tijd van neergang haar niet blijft verhogen!*

*Kreeg Cimabue eerste de grootste eer,  
als schilder, nu wordt Giotto meer geprezen,  
en wie hem voorging weet men amper meer  
(Purgatorio, XI, 91-96).*

vertaling van Ike Clalona en Peter Verstegen

Een jaar of vijftien geleden werden bij restauratie-werkzaamheden in het Florentijnse Palazzo dell'Arte dei Giudici e Notai fresco's ontdekt met daarop, naast portretten van Boccaccio en



Petrarca, een portret dat volgens experts, getuige schriftelijke bronnen met betrekking tot deze schilderijen, ontegenzeggelijk Dante moet verbeelden. Het dateert van ca. 1385.

Genoemd palazzo was verhuurd aan Umberto Montano, die er een restaurant in wilde vestigen. Dante's portret kwam natuurlijk als een godsgeschenk. Bistecca alla Fiorentina onder toezicht oog van il Grande Poeta in een 14e eeuwse palazzo, Florentijnser kan het niet.

Montano heeft ruim €400.000 geïnvesteerd in de restauratie van de fresco's, en nog eens €600.000 om ervoor te zorgen dat ze in een ruimte waar getafeld wordt voorlopig de tand des tijds kunnen doorstaan. Dante's gezicht is op dit portret iets minder hoekig dan op andere portretten. Maar ook hier is zijn gelaat wat donker getint. De fysiologische overeenkomsten

tussen dit portret en dat in het Bargello versterken de aanname dat dat van Giotto werkelijk een portret van Dante is.

In dit verband een aardige anekdote van Boccaccio. Op een keer gebeurde het, het was in Verona, dat Dante op straat een groepje vrouwen passeerde die daar bij elkaar zaten. Een van hen zei toen,

weliswaar zachtjes, maar Dante kon het toch horen: *'Is dat niet die man die de hel in en uitgaat, net naar het hem uitkomt?'* Waarop een van de anderen antwoordde: *'Het moet wel waar zijn wat je zegt. Zie je dat zijn baard kroezig is en zijn huid donker door de hitte en de rook daar beneden?'*

En dan is er het beroemde schilderij van Domenico di Michelino in de Santa Maria del Fiore, de Dom van Florence, in 1465 geschilderd in opdracht van de Opera del Duomo, het bestuur van de Dom, ter gelegenheid van de 200e geboortedag van Dante.

We zien Dante ten voeten uit, hier in detail, getooid met een lauwerkrans, met in zijn handen een door een stralenkrans omgeven Divina Commedia, opengeslagen op de eerste bladzijde met de twee eerste terzinen:



*Nel mezzo del cammin di nostra vita  
mi ritrovai per una selva oscura,  
chè la diritta via era smarrita*

*Ahi quanto a dir qual' era è cosa dura  
questa silva silvaggia e aspra e forte  
che nel pensier rino (va la paura.)*

*Op 't midden van ons levenspad gekomen,  
kwam ik bij zinnen in een donker woud,  
want ik had niet de rechte weg genomen*

*Rondom mij dicht en doornig kreupelhout;  
Ik kan niet zeggen hoe het mij bezwaarde,  
nu de herinnering mij weer benauwt.*

Een luisterrijk eerbetoon – getuige ook de lauwerkrans - aan deze illustere zoon van Florence, geschilderd tegen de achtergrond van de stad die hem bij leven voor goed verbannen had. Deze lauwerkrans was een niet onbelangrijk deel van dit eerbetoon. In zang 25 van het Paradiso spreekt Dante het verlangen uit naar een einde aan zijn ballingschap:

*Dan keer ik daar terug als dichter, maar  
gerijpt van stem, het wilde haar verloren;  
dan zal ik er gelauwerd worden, daar...*



Maar hij heeft na zijn verbanning in 1302 tot zijn dood in 1321 Florence nooit meer terug gezien en nooit is hij daar als dichter gelauwerd. Dat verzuim werd dus twee honderd jaar na zijn geboorte goed gemaakt.

Zeer bekend is het portret dat Botticelli schilderde. Het dateert van circa 1495 en bevindt zich in een privécollectie in Genève. Het siert het briefhoofd van deze Notizie.

Botticelli kende ongetwijfeld Michelino's afbeelding van Dante in de Dom. Ook hij tooide Dante met een lauwerkrans. Deze ging een vast attribuut worden op de portretten van il Grande Poeta.

Ook bij Rafael zien we een gelauwerde Dante op het fresco in de Stanza della Segnatura (ca 1510) in het Vaticaan in het goede gezelschap van bijvoorbeeld Homerus,



Vergilius en Petrarca.

Over hoe Dante er verder heeft uitgezien weten we weinig. Uit metingen die in 1921 aan zijn skelet zijn verricht blijkt dat zijn lengte om en nabij 165 cm was.

Volgens Boccaccio had hij een kalme en waardige gang en was hij altijd eenvoudig gekleed. Over zichzelf schreef hij: *'Ik heb op velen die mij zagen een verachtelijke indruk gemaakt, omdat ze zich op grond van bepaalde verhalen een heel andere voorstelling van mij hadden gevormd'.*<sup>\*)</sup> Hier moeten we het mee doen.

We zien Dante veelal gehuld in een rode mantel, onder meer in de afbeelding van Domenico di Michelino. Dat is, verondersteld men, omdat dat de officiële dracht was van de leden van de Arte dei Medici e Speziali, het Florentijnse Gilde van Artsen en Apothekers waar Dante lid van was.

Ter afsluiting dit nog. Ik heb louter gepenseelde portretten vermeld. Uiteraard zijn er ook veel gebeitelde portretten, al of niet ten voeten uit.

Een van de bekendste is het standbeeld van Dante op het plein van de Santa Croce in Florence. Het staat hoog op een sokkel, op een voetstuk liever gezegd, en is in 1865 vervaardigd door Enrico Pazzi ter gelegenheid van het 600ste geboortjaar van Dante. Levenslang verbannen uit Florence is hij als balling gestorven en begraven in Ravenna.

Florence heeft Ravenna lange tijd de stoffelijke resten van zijn grote zoon betwist, en, o ironie, Pazzi, de beeldhouwer, was afkomstig van Ravenna. Het is niet het meest vriendelijke gezicht van Dante. Het is alsof hij vanuit de hoogte Florence beziet en denkt bij zichzelf: 'Het is goed bedoeld, maar ik vergeef het je nooit'.



Herman Baartman

<sup>\*)</sup> Dante Alighieri, *Het gastmaal* ; vertaling Frans & Kees van Dooren (2001)' p. 23

## La Befana

*La Befana vien di notte  
con le scarpe tutte rotte  
col cappello alla romana  
viva viva La Befana!*

In Nederland vieren we het Sinterklaasfeest, in Italië is dat vrijwel onbekend, hoewel de beenderen van de heilige Nicolaas van Myra begraven zijn in Bari.

Toch kent ook Italië een bijzonder personage dat cadeautjes brengt aan zoete kindertjes en handenvol steenkool aan de stouterds: La Befana.

In de nacht van 5 op 6 januari hangen de kleine Italiaantjes hoopvol hun kous op en wachten vol spanning af wat ze de volgende ochtend zullen aantreffen: snoep, chocola, cadeautjes, geld

of.....maar nee, dat kunnen Italiaanse ouders niet over hun hart verkrijgen. Want natuurlijk zijn zij het, die de kousen vullen.

Wie is die Befana dan? Ze wordt voorgesteld als een heksachtige oude vrouw, niet moeders mooiste, die zich verplaatst op een bezemsteel; op haar tochten door het luchtruim ziet zij alles.

Befana is een traditie die nog altijd stand houdt, hoewel niemand zeker weet waar deze vandaan komt. Sommigen denken dat het Befanaverhaal teruggrijpt op oude Keltische tradities, anderen zoeken een verband met het woord epifanie, van het Griekse woord phainein; dat betekent: tonen, (plotseling) verschijnen. Als godsdienstig begrip verwijst het naar de verschijning van Christus, allereerst aan de Wijzen uit het Oosten, ons Driekoningenfeest, dat gevierd wordt op 6 januari.

Niet alleen voor kinderen is het feest, ook echtgenoten grijpen deze dag gretig aan om hun vrouw eens flink op stang te jagen. Een aantal veel voorkomende plagerijen:



*Wanneer La Befana komt en jou ziet, in huilen uitbarst en je omhelst....probeer haar dan te begrijpen...ze had er geen benul van dat ze een tweelingzus had!*

*Bureau zoekt voor 6 januari personeel, omdat Befana staakt. Waarom stuur jij je CV niet?*

*Ik las in de krant dat de kerstman een beloning van €1000 uitlooft voor wie hem helpt La Befana te vinden. Dus: óf je geeft mij het dubbele, of ik vertel hem waar je zit.*

Tja.....over humor valt niet te twisten, zullen we maar denken. En de Italiaanse dames zijn vast wel in staat tot een afdoend antwoord!

Ine Zantingh

## Proverbi

In eerdere afleveringen van de *Notizie* stonden lijstjes van Italiaanse spreekwoorden met soep en met katten in de hoofdrol. Het kan natuurlijk niet missen dat er ook een lange lijst van spreekwoorden is samen te stellen waarin het draait om wijn. We maakten een selectie:



- Per far un amico basta un bicchier di vino; per conservarlo è poca una botta.
- Amico e vino vogliono esser vecchi.
- Amicizia stretta dal vino non dura da sera a mattino.
- Vino di fiasco la sera buono, la mattino guasto.
- Chi vuole tutta l'uva non ha buon vino.
- Chi pota bene, vendemmia bene.
- Poca uva, molto vino; poco grano, manco pane.
- Il vino è come l'amore: scalda la testa e il cuore.
- Alle volte più vale la feccia che il vino.

# Lyriek van een seizoensarbeider

Jarenlang heb ik in het betoverende dal van Spoleto, onder de muren van Trevi, olijven geplukt. Veertien dagen achtereen, steeds bij dezelfde gastvrije boerenfamilie. Mijn loon bestond uit kost en inwoning en een latina - een blik - met vijf liter van hun kostelijke, net geperste olie. De geur van de herfst, van brandend olijfhout en geroosterde worstjes tijdens de pranzo, het kleppen van het



Angelusklokje om twaalf uur, de rauwe zang van Irva en Rosalina, mijn tanige en gelooide collega's, de zware, prikkelende geur van de olijven die onder de



pers hun olie prijsgaven, de betoverende luchten boven het dal als de schemer ging vallen en we weer huiswaarts gingen, dat alles maakte soms de lyricus in mij los. Bij de grote open haard in mijn woonvertrek, voorheen een stal voor de schapen, leidde dat ooit in

een paar avonden zwoegen tot de volgende versregels.

## LA RACCOLTA \*)

Gemme verdognole, nere scuro,  
disperse tra fronde verdi e grigie,  
abbelliscono il vestito grigiastro della vita.  
Mani avido e tele bramoso  
colgono nel freddo autunnale  
la speranza che ammorbidisce il pane,  
porta profumo e gusto in casa  
e luce nella lampada

Tronchi nodosi partoriscono dolcezza,  
macine dure spremono molezza  
e tra fronde verdi e grigie  
voci vecchie cantano sulla giovinezza.

Trevi, novembre 2004.

Herman Baartman

\*) Met dank aan Ine Zantingh voor de finishing touch

## DE OOGST

Edelstenen, geelgroene, groenzwarte,  
verspreid in grijsgroen lover,  
opsmuk van het grauwe kled van het leven.  
Gretige handen en gulzige netten  
plukken in de herfstkou  
de hoop die het brood zacht maakt,  
geur en smaak in huis brengt  
en licht in de lamp.

Knoestige stronken brengen mildheid voort,  
harde maalstenen persen zachtheid uit  
en in het grijsgroene lover  
zingen oude stemmen over de jeugd.



# Errare humanum est

**Silvia van den Berg** durfde het in deze onzalige coronatijd niet aan om les te blijven geven. Daar was uiteraard alle begrip voor. Gelukkig zijn we erin geslaagd op korte termijn iemand te vinden die de lessen van haar wilde overnemen: **Christian Kuiper**. Hij doet het intussen met veel plezier en wat de cursisten betreft lijkt het genoeg wederzijds te zijn. We grijpen graag de gelegenheid aan hem hier te introduceren.

## ***Je hebt een echte Italiaanse achtergrond. Zou je daarover iets willen vertellen?***

Ik ben als kind van Nederlandse ouders in Italië geboren en Italiaans is mijn moedertaal. Het feit dat ik tot mijn dertiende in Firenze heb gewoond maakt dat ik mijn Florentijnse achtergrond altijd sterk heb gevoeld, ook al woon ik inmiddels 32 jaar in Nederland. Naast Firenze kom ik ook regelmatig in de regio Molise waar ik samen met mijn familie een buitenhuis heb.

## ***Welke studies heb je gedaan, en waarom, en waar?***

Na mijn gymnasiumdiploma te hebben gehaald heb ik Europese Studies aan de UvA gestudeerd, destijds een brede studie waar je moderne vreemde talen met rechten en economie kon combineren. Ik heb me toen vooral verdiept in Franse, Engelse en Italiaanse taal- en letterkunde naast Europees Recht. Het laatste jaar van deze opleiding heb ik met Erasmus in Firenze afgerond, wat voor mij een thuiswedstrijd was. Daar heb ik o.a. onderzoek gedaan voor mijn scriptieonderwerp (over de antithese tussen de theorie en de praktijk van de Statuto Albertino, de eerste grondwet van het Italiaanse Koninkrijk). Na een paar jaar in het bedrijfsleven te hebben gewerkt, heb ik in 2006 besloten om het roer om te gooien en het onderwijs in te gaan als docent klassieke talen. Een sterke interesse voor de oudheid en een paar jaar ervaring als docent Italiaans bij een aantal volksuniversiteiten hebben deze keuze bepaald. Ik heb in Nijmegen de zij-instroomopleiding Griekse en Latijnse taal en cultuur gevolgd en geef nu 14 jaar met veel enthousiasme les op het Felisenum Gymnasium in Velsen.

## ***Wat heb je qua werk of andere activiteiten of qua interesses gedaan met je kennis van het Italiaans?***

Ik heb in mijn studietijd hier en daar tolk- en vertaalwerkzaamheden verricht en van 2001 tot 2009 aan verschillende volksuniversiteiten cursussen Italiaans gegeven. Na te zijn afgestudeerd in Europese Studies heb ik mijn kennis van het Italiaans ook een paar jaar gebruikt bij de afdelingen Customer Service en Credit Management van Merck Millipore, een multinational met een vestiging in Amsterdam Z/O. Als classicus gebruik ik tegenwoordig ook regelmatig mijn kennis van het Italiaans, bijvoorbeeld wanneer we elk jaar met de vijfdeklassers op reis gaan naar Lazio en Campania. Sinds drie jaar heb ik mij ook toegelegd op het fenomeen 'Actief Latijn' oftewel gesproken Latijn als didactisch middel in de klas.

## ***Wat vinden naar jouw ervaring Nederlanders het moeilijkst aan Italiaans?***

De werkwoorden met de verschillende tijden en modi. Verder de vaste combinaties van voorzetsels met naamwoorden (al cinema, in banca..), de partikeltjes zoals ci en ne en de pronomi personali in combinatie met werkwoorden (bijv. daglielo! te ne vorrei dare..) en op meer gevorderd niveau de congiuntivo, de aanvoegende wijs die in het Nederland veel minder vaak wordt gebruikt.

## ***En omgekeerd, is er iets wat Nederlanders het moeilijkst maakt voor Italianen?***

Wat ik zelf vooral als lastig heb ervaren zijn het lidwoord en de uitspraak van met name klinkers en tweeklanken, zoals ei, ij, ui, i, ie, au(w), ou(w) en de medeklinkers d en t bij de werkwoorden. Ik heb zelf een tweeklank in mijn achternaam en moest in Nederland wennen aan de werkelijke uitspraak van 'kuiper' terwijl ik in Italië 'koeiper' werd genoemd.

## ***Hoe vind je het om bij ons les te geven?***

Het doet mij goed om na een pauze na 10 jaar weer cursussen Italiaans te geven. De derdejaarscursisten zijn een leergierige gedreven inspirerende hechte groep waar ik zelf ook veel van leer. Als liefhebber van Dante en zijn werken ben ik blij te mogen samen werken met Dante Alighieri Haarlem.

### **Heb je nog suggesties voor onze cursisten?**

Niet bang om bij spreekvaardigheid fouten te maken, *errare humanum est*. Veel Italiaans luisteren, op frequente basis lezen, het kan van alles zijn: van stripverhalen tot kranten en uiteraard vaak naar Italië te gaan (wat nu natuurlijk moeilijker is) en lokaal contacten maken.



## Met Stendhal in Florence.

Iedereen die is geïnteresseerd in Italië heeft waarschijnlijk wel eens gehoord van het Stendhalsyndroom, of dit misschien zelfs wel aan den lijve ondervonden.

Het Stendhalsyndroom houdt in dat iemand zo overweldigd wordt door de schoonheid van de Italiaanse kunst, dat hij lichamelijke en/of psychische klachten krijgt. Lichamelijke verschijnselen kunnen zijn: duizeligheid, problemen met de ademhaling, hoofdpijn, misselijkheid, flauwvallen. In ernstiger gevallen kunnen psychische klachten optreden, zoals angsten, wanen en manieën.

Het syndroom ontleent zijn naam aan de Franse schrijver Stendhal, die dermate overrompeld werd door de schoonheid van Florence dat hij er ziek van werd.

Hoewel de bijbehorende verschijnselen natuurlijk onaangenaam zijn, is het fenomeen op zich heel interessant: dat kan schoonheid dus met ons doen, ons letterlijk en figuurlijk van ons stuk brengen door een zo intense ontroering dat ons lichaam en onze geest het even niet meer kunnen bijbenen.

Ik denk (en ik hoop!) dat het echte Stendhalsyndroom ons bespaard blijft, maar die ervaring van absolute schoonheid is wel heel bijzonder en ze kan ons even optillen boven het dagelijks gebeuren. Dat overkwam mij in de Cappella dei Magi in Palazzo Medici-Riccardi in Florence. Ik had het grote geluk daar ooit als enige bezoeker te zijn; tien minuten was ik helemaal alleen in die kleine kapel, met op drie wanden het verhaal van de Wijzen uit het Oosten zoals verbeeld door Benozzo Gozzoli.

### **Wie was Benozzo Gozzoli?**

Deze leerling van Fra Angelico werd geboren in Florence in 1420, hij overleed in 1497 in Pistoia. Gozzoli's werk wordt gekenmerkt door zijn realisme en door de prachtige kleuren die hij gebruikt. Veel meer dan Fra Angelico is hij een man van de wereld; in zijn werk komen mensen, landschappen en gebouwen uit zijn tijd voor.

In 1459 vroeg Piero de'Medici hem om de nieuwe kapel in het Medicipaleis te decoreren en daarop pakte Gozzoli over drie wanden uit met de schitterende frescocyclus over de tocht van de drie koningen naar het kind in de kribbe. Bijzonder is dat in de stoet een aantal tijdgenoten van Gozzoli te zien is; ook beeldde hij zichzelf af. Er is veel discussie over de afgebeelde koningen: de interpretaties over wie wie is zijn divers. We zien een lange, exotische stoet in een onmiskenbaar Toscaans landschap en los van elke interpretatie is het geheel zo ongelooflijk



harmonieus en elegant, dat je er tranen van in je ogen krijgt. Toen ik daar stond, alleen, in stilte, viel even alles op zijn plaats.



***Koning Melchior***



***Koning Balthazar***



***Koning Caspar***

### ***Wat zien we, van oost naar west?***

Vooraan in de stoet rijdt koning Melchior, qua leeftijd de middelste. Achter hem zien we koning Balthazar, jong en fier rechtop in het zadel, met een duidelijk Europees uiterlijk.

Velen zagen hierin een aanwijzing dat het hier ging om Lorenzo de' Medici. Dat moet dan wel een geïdealiseerd portret zijn, want de jonge Lorenzo was pas elf jaar oud toen Gozzoli aan dit werk begon. Maar Lorenzo werd waarschijnlijk al gezien als het aanstaand hoofd van de familie, de beoogd redder van de familie, die later de bijnaam *il Magnifico* kreeg.

Achteraan, op de westelijke muur, zien we de oudste koning, Caspar met zijn lange witte baard.

Er wordt gedacht dat dit een portret is van de patriarch van Constantinopel, die in 1439 deelnam aan het Herenigingsconcilie dat in Ferrara gehouden zou worden, maar op initiatief van de Medicifamilie naar Florence werd gehaald. Diverse deelnemers aan het concilie zijn geportretteerd, evenals leden van de Medicifamilie. Ook Gozzoli zelf is aanwezig in de stoet: in een grote groep volgelingen van koning Balthazar staat hij, met op zijn rode muts het opschrift 'opus Benotti'. Het eindpunt van de stoet is de ster boven het hoofdaltaar van de kapel.

Ik hoop dat het de komende zomer weer mogelijk is om te reizen. Ga dan naar Palazzo Medici-Riccardi en laat u betoveren door Gozzoli! Maar niet zo als Stendhal.

Ine Zantingh

# Boekbespreking: *Lessico familiare*, door Natalia Ginzburg

Dit keer een klassieker: *Lessico familiare* van Natalia Ginzburg. Het boek verscheen voor het eerst in 1963 en het is nog altijd zeer de moeite waard. Het boek is zowel in het Italiaans als in het Nederlands (Familielexicon) nog verkrijgbaar.

## ***Wie was Natalia Ginzburg?***

Natalia Ginzburg werd in 1916 in Palermo geboren als Natalia Levi in een artsengezin met drie oudere broers en een ouder zusje. Toen ze drie jaar was, verhuisde de familie naar Turijn, waar haar vader hoogleraar werd. Al jong begon ze te schrijven, in de stijl die ze altijd trouw zou blijven: kort en bondig. Zelf verklaarde ze die voorliefde door het feit dat ze het aan tafel moest opnemen tegen haar welbespraakte oudere broers en zus: als ze niet snel formuleerde wat ze wilde zeggen, werd ze eenvoudigweg overstemd.

Het gezin Levi maakt in Turijn deel uit van de intellectuele elite, met schrijvers, politici en actievoerders tegen het fascisme. In die kringen ontmoet ze de als kind uit Rusland naar Italië gekomen Joodse schrijver Leone Ginzburg, met wie ze in 1938 trouwt. Ginzburg was een van de oprichters van het beroemde uitgevershuis Einaudi.

Mussolini had de gewoonte om tegenstanders van zijn regime te verbannen naar onherbergzame gebieden in het zuiden van Italië en dat lot wacht ook het jonge gezin Ginzburg. Als in 1943 de Italiaanse regering zich overgeeft aan de geallieerden en Duitsland van medestander de vijand wordt, gaan de Ginzburgs naar Rome, waar Leone actief wordt in het verzet. Hij wordt in oktober van dat jaar opgepakt en doodgemarteld in de Regina Coeli gevangenis. Natalia blijft achter met drie heel jonge kinderen; zij gaat terug naar Turijn en krijgt een baan bij uitgeverij Einaudi, waar ook Cesare Pavese en Italo Calvino werkzaam zijn. In 1946 komt een jonge man haar daar een manuscript aanbieden over zijn ervaringen in het concentratiekamp. Ze weigert het, zonder duidelijke reden op te geven. Tien jaar later verschijnt het manuscript toch en het wordt beroemd over de hele wereld: Is dit een mens van Primo Levi. Er is veel gespeculeerd over de vraag waarom Natalia Ginzburg dit manuscript weigerde: ze kon toch wel de literaire kwaliteit ervan zien? Mogelijk liet ze hier haar persoonlijke ervaringen prevaleren boven haar professionele houding. Haar eigen ervaringen in de oorlog hebben haar voor altijd getekend en in haar werk overheersen pessimisme en verdriet. 'Over geluk zou ik niet kunnen schrijven' zei ze eens in een interview. In 1991 overleed Natalia Ginzburg, vijfenzeventig jaar oud.

## ***Thema's in het werk.***

In al haar boeken gaat het over vervreemding en eenzaamheid, een eenzaamheid die fundamenteel is en niet doorbroken kan worden, alle pogingen daartoe ten spijt. Hiermee sluit ze aan bij het naoorlogse literaire klimaat van het neo-realismo: een kale opsomming van feiten en gebeurtenissen, zonder emoties beschreven.

## ***Lessico familiare.***

Zoals de titel al aangeeft, gaat het boek over familie, haar eigen familie en dan in het bijzonder over het heel eigen taalgebruik binnen die familie. De geschiedenis loopt van de jaren '20 tot de jaren '60 van de twintigste eeuw en is niet alleen een familiechroniek, maar ook een geschiedenis van het intellectuele en politieke Italië van die periode. Vooral interessant is de periode van het fascisme en het verzet daartegen. In het boek komen talloze namen voorbij van vooraanstaande intellectuelen en politici; het uitgebreide notenapparaat in het boek helpt ons hen te plaatsen.

Een kroniek in strikte zin is het boek niet, want het is opgebouwd op basis van Natalia's herinneringen en zoals we allemaal weten zijn herinneringen zelden chronologisch.

In zekere zin is Natalia's werkwijze te vergelijken met die van Marco Tullio Giordana in de film *La meglio gioventù*: de geschiedenis van een bepaalde periode wordt verteld door mensen, met hun eigen kijk en hun eigen emoties, waardoor die geschiedenis tastbaar wordt.

Natalia Ginzburg is een scherp observator; daaraan zal het feit niet vreemd zijn dat ze als jongste opgroeide in een zeer talige en mondige familie, waar zij als kleintje niet voor vol werd aangezien. Dan kun je alleen nog maar goed kijken en luisteren. En wat hoort ze dan: het specifieke taaleigen van haar familie. Elke familie kent waarschijnlijk wel van die vaste woorden en uitdrukkingen die voor de buitenwereld onbelangrijk en onbegrijpelijk zijn, maar die binnen een familie een hele wereld kunnen oproepen van gezamenlijkheid. Wat het boek zo leesbaar maakt, is het ontbreken van elk commentaar op de vaak tamelijk bizarre en hilarische conversaties die de diverse familieleden met elkaar voeren, het eventuele oordeel wordt overgelaten aan de lezer. Ook op de pijnlijke en droevige momenten ontbreekt elk spoor van emotie van de kant van de schrijfster. Aan de vreselijke dood van haar man wijdt ze slechts een enkele regel: “Ze arresteerden hem twintig dagen na onze aankomst en ik heb hem nooit meer teruggezien”. Juist door die ene regel komt de boodschap heel hard aan, temeer omdat de gebruikte werkwoordtijd de *passato remoto* is, de onherroepelijk verleden tijd.



Het is onvermijdelijk dat de familie uiteenvalt, dat kan niet anders bij zulke sterke karakters, die allemaal hun eigen weg volgen. Maar wat hen altijd weer bindt, is het familielexicon, de uitgebreide taalschat die deze uiterst talige familie heeft opgebouwd. Natalia zegt het zo: *we waren uiteengevallen, we volgden allemaal een ander pad, maar een enkel woord, een enkele uitdrukking was genoeg om ons weer met elkaar verbonden te voelen*. Voor mij is het daarom vooral een boek over de kracht en de magie van de taal, van een inspirerende schrijfster die niet vergeten mag worden.

Ine Zantingh

## Wijnen uit Puglia

Wie Puglia heeft bezocht, kan het niet ontgaan zijn dat de hak van de laars vol staat met olijfbomen (zo'n 60 miljoen). De olijfbomen zijn dan ook het symbool van Puglia. Deze regio heeft het grootste aantal 'duizend jaar oude olijfbomen' in de wereld. Helaas is Puglia de laatste jaren hard geraakt door de plantenbacterie *Xyrella fastidiosa*. De aangetaste bomen sterven van de dorst en voorlopig is er nog geen remedie tegen de bacterie.

Naast producent van goede olijfolie staat Puglia ook bekend als de Italiaanse regio die de meeste wijn van het land produceert (17% van het totaal). Het waren de Feniciërs die 2000 jaar voor Christus aan de basis stonden van de wijncultuur in Puglia. Zoals de olijfbomen nu lijden onder de bacterie, zo sloeg de druifluiscrisis eind negentiende eeuw toe in Europa. Puglia werd wat later geraakt dan bijvoorbeeld de Franse wijnbouw, maar ontkwam ook niet aan de ramp in het begin van de 20<sup>e</sup> eeuw.

De Primitivo is wellicht het meest bekend en komt oorspronkelijk uit Kroatië. Het is trouwens dezelfde druif die in Australië 'Zinfandel' heet. De druif is vooral te vinden rond Taranto (Primitivo di Manduria) en kreeg haar naam vanwege de vroege rijping. De Primitivo is een donkere robijnrode volle wijn. Makkelijk drinkbaar, met een zoetje en weinig tannine, een allemansvriend, goed om zo te drinken, maar ook bij het eten gaat de wijn prima. Na een of



twee glazen Primitivo kunt u, wat mij betreft, overschakelen op een andere wijn, want de Primitivo is ook enigszins saai.

Negroamaro: zwart bitter (Niuru Maru). De naam zegt het al: de wijn is iets bitter. Ook deze wijn is vaak toegankelijk maar fruitiger dan de Primitivo. Net als de Primitivo geeft de druif een volle ronde wijn met een dieprode kleur. De bekendste Negroamaro uit

Puglia is waarschijnlijk de Salice Salentino uit Salento (omgeving Lecce). Behalve dat de wijnen uit Puglia 'makkelijke' wijnen zijn, zijn ze ook erg prettig geprijsd.

Door heel Puglia lopen de Strada dei Vini, wijnroutes (<http://www.lestradedelvinopuglia.it/>) In deze Coronatijd risicoloos vanachter de computer te bezoeken.

René Kossen

.....

## Bucaneve e speranza buona

Er is reden om te hopen dat we dit nieuwe jaar ontspanener kunnen afsluiten dan we het begonnen zijn. Het zal ons in deze benarde tijd soms net vergaan als Dante, toen hem in het Inferno de moed in de schoenen zank en hij de bemoedigende woorden van zijn gids Vergilius nodig had:

*'... e lo spirito lasso  
conforta e ciba di speranza buona...'  
(Inferno, VIII, 106-107)*

*('.....en troost de vermoeide geest en voed hem met goede hoop').*

Hoe bar het ook is, het komt goed, we komen eruit. Geen mooier symbool van hoop dan sneeuwkllokjes, bucaneeve in het Italiaans - 'gat-maker-in-de-sneeuw'. Al lijkt het leven stilgevallen, straks bloeit het weer op, de veerkracht van het leven is er niet onder te krijgen.

